

NÁREČIE OBCE BUDKOVCE

Nárečie možno chápať ako jednu z foriem národného jazyka, ktorá nie je kodifikovaná, nemá celospoločenskú platnosť a charakterizuje ju menšia štylistická diferencovanosť. No z hľadiska dialektológie môžeme nárečia vnímať aj ako jazykový systém, ktorý je historicky vytvorený a v priestore značne diferencovaný.

Z historického hľadiska sa predpokladá, že slovenské nárečia sa začínajú formovať už od 10. storočia, teda od obdobia konštituovania slovenčiny ako samostatného západoslovanského jazyka. V priebehu dejín sa nárečia vyvíjajú a menia, ba dokonca sa stávajú genetickým východiskom vzniku kultúrnej slovenčiny, čím v minulosti ovplyvnili aj vznik spisovného jazyka.

Z hľadiska areálovej diferencovanosti, ktorá bola v staršom (prehistorickom – praslovanskom) období spôsobená osídľovaním územia dnešného Slovenska a v mladšom (historickom) období rôznymi mimojazykovými faktormi sa slovenské dialekty, rozšírené na území dnešnej Slovenskej republiky, napriek tomu, že tvoria jeden západoslovanský jazykový celok, delia na základe viacerých jazykových osobitosti do troch základných skupín (tzv. makroareálov). Ide o západoslovenské, stredoslovenské a východoslovenské nárečia. Tieto makroareály sú vymedzované na základe tzv. reziduálnych javov pochádzajúcich ešte z obdobia staroslovenčiny. V nárečiach sa však vyskytujú aj tzv. mladšie (historické) jazykové javy, ktorých rozdielny výskyt bol často podmienený hospodársko-spoločenskou situáciou (osobitosti danej spoločenskej formácie a štátneho zriadenia), no utvárali ich aj historické udalosti, kontakty s inými národmi a geografické pomery.

Na základe týchto historických javov môžeme nárečové makroareály deliť na menšie časti – areály. Východoslovenský makroareál sa najčastejšie rozdeľuje na západný a východný región – do západného patria tri základne areály: spišský, šarišský a abovský, do východného zas začleňujeme zemplínsky, užský a sotácky areál.

V odbornej literatúre sa však môžeme stretnúť i s rozdelením východného Slovenska na 3 skupiny –

- západnú (spišské a abovské nárečia),
- strednú (šarišské nárečia)
- východnú (zemplínske, užské a sotácke nárečia).

Nárečie Budkoviec možno na základe geografickej polohy obce i na základe konkrétnych jazykových znakov – zaradiť do skupiny zemplínskych dialektov.

Tie sa od okolitých nárečí (šarišských a abovských) odlišujú predovšetkým tvarmi datívu a lokálu jednotného čísla (*sinoj* oproti šarišskému *sinovi*); genitív a akuzatív množného čísla ma podobu *sinoŭ*. Kultúrna slovenčina predstavuje kultivovanú, nadnárečovú, primerane štylisticky diferencovanú, no nekodifikovanú, celospoločensky nezáväznú formu predspisovnej slovenčiny. Bližšie informácie sa nachádzajú napr. v publikácii Krajčovič, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava 1 988, s. 278.

Napr. Štolc, J.: *Slovenská dialektológia*. Bratislava 1 994, s. 109, 110. *ženoŭ* (oproti šarišskému *sinoch*, *ženoch*); zemplínske nárečia majú tvary *dobroho*, *dobromu* (oproti šarišskému *dobreho*, *dobremu*); vyskytujú sa tu tiež tvary *toho*, *joho* (oproti *teho*, *jeho*) a ďalšie. Hranicu so sotáckym nárečím, ktorá je však v súčasnom období už menej výrazná, vymedzuje prítomnosť monoftongizovanej hlásky **u** (*kuň*) oproti sotáckemu **o** (*koň*); výskyt hlásky **i** (*bili*) oproti sotáckemu **ę** (*bely*), výskyt hlásky **i** oproti sotáckej alofone **y**, používanie hlásky **e** (*peta*) oproti sotáckemu **a** (*paťa*); prítomnosť hlásky **d** (*odich*) oproti zdvojenému konsonantu **dd** (*oddych*), realizácia mäkkých hlások **p', b', m', v', r'** a pod. Hranica s užským dialektom je vyhranená menej výrazne, najmarkantnejším rozdielom medzi zemplínskymi a užskými nárečiami je výskyt tzv. neustáleného prízvuku v užských dialeктоch (*pãrobci*, *družbõve*).

Napriek uvedeným spoločným jazykovým znakom, ktorými sa zemplínske nárečia diferencujú od ostatných východoslovenských dialektov, nemožno tento nárečový areál chápať ako monolitný. Na základe rozdielných hláskoslovných, tvaroslovných a lexikálnych javov, či vplyvom spomínaných mimojazykových faktorov môžeme zemplínske dialekty vnútorne rozdeliť na tri väčšie jazykové celky – nárečie dolného Zemplína, nárečie stredného Zemplína a nárečie horného Zemplína, ktoré vo svojej dizertačnej práci Zemplínske nárečia (Hláskoslovie) vymedzila Miloslava Semjanová. Napriek tomu, že areál zemplínskych nárečí predstavuje z geografického a jazykového hľadiska výraznú a významnú nárečovú oblasť, doposiaľ neexistuje žiadna komplexná dialektologická monografia, resp. súbor podrobnejších odborných štúdií venovaných tomuto regiónu Slovenska.

Prvé výskumy zemplínskeho dialektu sa datujú do roku 1820, keď sa tomuto územiu z jazykového hľadiska venoval osvietencky lexikograf Juraj Palkovič. Zmienky o zemplínskom nárečí nájdeme tiež v prácach Jana Kollára a Pavla Jozefa Šafárika. Hlbšiu analýzu tohto nárečového areálu však vykonal až v roku 1864 Alois Vojtěch Šembera, profesor českého jazyka vo Viedni. V diele Základové dialektológie československé uvádza znaky tzv. východného podrečia slovenského československej reči – v rámci neho ďalej vymedzuje nárečie na Spiši, Šariši a v stolici Zemnenskej (Zemplínskej) a Abaujvarskej (Abovskej). Zaujímavosťou jeho výskumu bolo to, že ho nerealizoval priamo v teréne, ale od spolupracovníkov (väčšinou miestnych kňazov) žiadal, aby mu podali všeobecné informácie o nárečí svojho rodiska či bydliska, prípadne aby mu do konkrétneho nárečia preložili text rozprávky Slnko a stromy a pieseň Lúčenie. O dvadsať rokov neskôr podobným spôsobom zmapoval oblasť východoslovenských nárečí (teda aj nárečia Zemplína) profesor František Pastrnek. V diele Beitrage zur Lautlehre der slovakischen Sprache in Ungarn (Viedeň, 1888) sa pri charakteristike jednotlivých nárečí opieral o poznatky svojich dopisovateľov, ale následne niektoré údaje i sám kontroloval na svojich cestách po Slovensku. Systematickejší záujem o nárečia vzrástol až v tridsiatych rokoch 20. storočia, keď sa pod záštitou Jazykovedného odboru Matice slovenskej v Martine a pod vedením profesora Václava Vážneho zrealizoval široko koncipovaný výskum slovenských nárečí – v rámci neho bola pozornosť venovaná i zemplínskym nárečiam. V. Vážny rozpracoval tzv. dotazníkovú metódu, na základe ktorej skúmal hláskoslovie, tvaroslovie a lexiku konkrétnych dialektov – a hoci jeho štúdie uverejnené v Československej vlastivede predstavujú syntetický základ opisu slovenských nárečí, východoslovenské nárečia tu nie sú spracované tak dôsledne a precízne, ako je to v prípade iných nárečových areálov.

V päťdesiatych rokoch významnú úlohu vo vzťahu k pôvodu východoslovenských nárečí a nárečí v oblasti Zemplína zohrala práca Jozefa Lišku s názvom K otázke pôvodu východoslovenských nárečí (Turčiansky Sv. Martin, 1944). Autor v tomto diele obhajoval slovenský pôvod východoslovenských nárečí a vyvracal tak mylne teórie o ich poľsko-ukrajinskom pôvode. Zaujímavou prácou, ktorá sa zaoberá zemplínskymi nárečiami používanými mimo územia Slovenska v Bačke, je dielo Vladimíra Hnatiuka, ktorý poukazuje na to, že hoci sa obyvatelia Bačky považujú za Rusov (Rusínov), nárečie, ktoré používajú, je jednoznačne zemplínske. Zo zahraničných prác, ktoré sa aspoň parciálne zaoberali touto oblasťou, možno spomenúť štúdie nórskeho slavistu Olafa Brocha, ruského slavistu Timofeja Florinského či poľského slavistu Zdzisława Stiebera.

Medzi najkomplexnejšie práce týkajúce sa výskumu zemplínskych nárečí patrí dielo Samuela Czambela - Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov (Turčiansky Sv. Martin, 1906). Hoci niektoré dialektologické závery tejto práce sú v súčasnosti už prekonané, autor v nej ponúka zaujímavý a hodnotný vedecký a nárečový materiál.

Zmienka o obci Budkovce sa v jeho diele nachádza v kapitole Terajšie národnostné pomery východoslovenského územia, v ktorej Budkovce zaraďuje medzi obce a osady, v ktorých bývajú Slováci. Ako sme už spomínali, nárečie Budkoviec, môžeme na základe geografickej polohy obce ale aj na základe dominantných nárečových znakov zaradiť medzi stredozemplínske nárečia, ktoré M. Semjanová vyčleňuje ako nárečia obci michalovského okresu medzi riekou Ondavou a Laborcom a ktoré majú veľa spoločných znakov so susednými užskými nárečiami. Rovnako aj v nárečí Budkoviec sa sporadicky, predovšetkým v prípade starších lexem, vyskytujú aj znaky susedného užského nárečia.

Nárečie obce Budkovce možno podrobnejšie charakterizovať na základe nasledujúcich znakov: Czambel, S.: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky Sv. Martin 1906, s. 53. Semjanová, M.: Zemplínske nárečia (Hláskoslovie). Rigorózna práca. Filozofická fakulta v Prešove Univerzity Pavla Jozefa Šafárika 1975, s. 60. Inventár **samohlások** tvorí len 5 krátkych samohlások – **a, o, e, u, i**. Rovnako ako na celom území východného Slovenska, i tu chýbajú dlhé vokály a dvojhĺasky. Vo všeobecnosti sa tu, tak ako v ostatných východoslovenských nárečiach (okrem sotáckej oblasti), vyskytuje len jedno **i**. Hĺaska **a** sa v tomto nárečí vyskytuje na miestach, ktoré z historického hľadiska zodpovedajú výskytu pôvodnej fonemy **a** po tvrdých a mäkkých konsonantoch a fonemy **a**, ktorá vznikla na základe kontrakcie. Za pôvodne praslovanské **ort/olt** a **trot/tlot** sa tu vyskytuje tvar **trat/tlat** (*krava, blato*) oproti tvarom *chlop, plukac, smrut*, ktoré sú považované za prevzatia z poľštiny. Hĺasky **o** a **e** sa okrem pôvodnej historickej pozície môžu vyskytovať na mieste pôvodných praslovanských jerov.

Z hľadiska jerových striednic je zaujímavosťou nárečové slovo označujúce sud (psl. *bъчьба*), ktoré rozdeľuje zemplínske nárečie na tri skupiny – na dolnom Zemplíne sa totiž dominantne vyskytuje tvar *bečka*, na strednom *bočka* a na hornom Zemplíne je *bačka*.

Hlásky **e** a **o** sa môžu v nárečí vyskytovať aj ako tzv. vkladné hlásky. Napríklad v skupine konsonant + hláska **m, n, l, l', r, ň** sa spravidla vyskytuje vkladné **e** (*ošem, sídzem, cuker*). Hláska **o** sa väčšinou vyskytuje v tvaroch genitívu plurálu ženského rodu (*hrušok, knížok, slivok*). Hláska **e** sa môže vyskytovať aj v pozíciách, v ktorých v spisovnej slovenčine prebehla dispalatalizácia **e>a** (*leva ruka, kľečec, ležec, hučec*). Hláska **u** sa v nárečí vyskytuje za pôvodne **o**, za ktoré máme v spisovnej slovenčine dvohlásku **uo**. Zjednodušene teda môžeme tvrdiť, že namiesto spisovného **uo (o)** sa v tomto nárečí vyskytuje **u** (*muj, kuň, stul, pujdze, nuž*). Fonema **u** sa však môže vyskytovať aj namiesto pôvodného **o**, napríklad v slovách *bul, Buh, ňebuj še, hura*. Rovnako tu dochádza aj k zmene **e>i**, ide o pôvodnú diftongizáciu a následnú monoftongizáciu **e>ie>i** (*bili, dzička*).

Taktiež za pôvodne psl. **ě** sa v nárečí vyskytuje **i** (*chlib, viter*). K zmene **e>i** mohlo dochádzať aj po hláskach **r, l** (*hrich, štribro*). Namiesto spisovného **a** je tu **e** (*peta, meso, dzevec*).

Spoluhláskový systém nárečia sa podoba systémom ostatných východoslovenských nárečí. Charakterizujú ho 4 mäkkostné páry **n – ň, l – l', s – š, z – ž**, vyskytuje sa však aj protiklad **ś – š, ź – ż** (*šivi – šicko, žima – život*). Za spisovné **ď, ť** je dôsledne asibilované **dz, c** (*dzeci, cicho, robic, idzece, dzevec*). Spoluhlásky **ď, ť** sa vyskytujú len v cudzích slovách, resp. prevzatých slovách (*d'abol, be'ar*) a v citoslovciach.

V nárečí obce Budkovce, ale ani v ostatných východoslovenských nárečiach sa nevyskytuje slabičné **r, l** – namiesto nich sa tu vyskytuje spojenie konsonantu **r, l** + sprievodný vokál. Pri bývalom slabičnom **r** sú to sprievodné vokály **a, i, e, u, o** a pri bývalom slabičnom **l** zas **u, o, e, i**. Spojenie **a+r** môžeme nájsť napríklad v tvaroch *tvardy, karmic, karčma*. Spojenie **e+r** sa vyskytuje v slovách ako *šerco, štverc, cerpec*. Ďalšie sprievodne vokály s bývalým slabičným **r** sú v nárečí menej časté. Slabičné **l** sa v tomto nárečí dominantne spája so sprievodnými vokálmi **u** a **i**. Spojenie **l+u** je napríklad v slovách *slunko, klupko, dluch, tlusti, stlup*. Spojenie **l+i** sa nachádza v tvaroch *bl'icha, sl'iza, sl'iskač še*.

Výskyt spoluhlásky **v** je obmedzený na pozíciu pred samohláskou (*voda, valal, oves*), medzi samohláskami (*Eva, krava*), pred hláskami **r, l** (*vrana, vlasí*), pred znelou spoluhláskou (*vžac, vdzečni*) a ako tzv. protetické **v** (*vun, vona, vono*). V ostatných pozíciách dochádza k neutralizácii **v > ũ**: na začiatku slova pred neznelou spoluhláskou (*učera*), na konci morfematického šviku vo vnútri slova alebo na jeho konci (*oŭca, kriŭda, dzička, hŕeŭ, chlapcoŭ, kreŭ*). V niektorých prípadoch môže na začiatku slova dochádzať k redukcii hlásky **v** (*šicko, tedi, šak*). Hláska **f** sa najčastejšie vyskytuje v prevzatých slovách (*fajta, familija, fara, fasovac*) alebo citoslovciach (*fučec, fuj, fikac*). Spoluhláskova skupina **sc** nie je spojená s epantetickým **j** (*koscel*). Namiesto skupiny **št'/st'** sa zas používa **šč** (*išče, ščesce, puščic*), za **sl'** je **sl'/šl'** (*sl'ička, viš'lebodzic*). Spoluhlásková skupina **str-** má obvykle na začiatku slov podobu **štr-** (*štrecha, štriberne*). V nárečí sa vyskytuje aj tzv. prejotácia napr. spisovné tvary *ich, ako* majú v nárečí podobu *jich, jak*. Za spisovné **zv/dv** je v nárečí **dzv** (*dzvon, dzvere*). V niektorých prípadoch sa hláska **k** mení na **ch** (*chto, chtori, dochtor, dachto*). V zemplínskej nárečovej skupine, podobne ako v ostatných slovenských nárečiach sa vyskytuje splývavá výslovnosť, ktorá spôsobuje tzv. znelostnú neutralizáciu (spodobovanie). Oproti spisovnej slovenčine sa však v zemplínskych nárečiach spodobovanie dôsledne realizuje aj pri spojení predložky s osobným zámenom (*gu_mŕe, gu_nam*) – pričom predložka **k** je vždy vokalizovaná ako **gu**. Predložka **v** máva podobu **ũ** (*ũ vodze, ũ žime, ũ jednej hure*) a inštrumentálová predložka **s** má reduplikovaný tvar **zoz**, resp. **zos** (*zoz_maceru, zoz_ocom, zos_taški*). Výslovnosť hlásky **l** ako **ũ** sme zaznamenali v analyzovaných textoch len jedenkrát a to v prípade G sg. mask. tvaru *maršaŭka*, ktorý predstavuje historizmus a označuje funkciu starejšieho na svadbe. Prízvuk v nárečí obce Budkovce je rovnako ako vo väčšine východoslovenských nárečí umiestnený na predposlednej slabike. Zemplínske nárečia a teda aj nárečie Budkoviec sa

od ostatných východoslovenských dialektov najvýraznejšie odlišujú svojou **mennou flexiou** (skloňovaním podstatných mien, prídavných mien a zámen). Pri podstatných menách mužského rodu sú zaujímavé tvary genitívu jednotného čísla s koncovkou **-i** (*od gazdi*), v lokáli jednotného čísla má vysokú frekvenciu koncovka **-u** (*na koňu, na kraju*). Charakteristické sú tvary vokatívu (*bratu, sinu, ženo, matko*). Osobitosťou je prípona **-oj** v datíve a lokáli jednotného čísla životných mužských podstatných mien (*chlapcoj, bratoj*) – ta preniká aj do skloňovania neživotných mužských podstatných mien (*gu kosceloj*), ženských podstatných mien (*rukoj, nohoj*) a podstatných mien stredného rodu (*dziučatoj*). V množnom čísle mužských podstatných mien sú prípony **-i, -e, -ove**

(*chlopi, rodiče, sinove, panove*). V množnom čísle ostatných tvarov sa uplatňuje rodová unifikácia (koncovky všetkých podstatných mien v množnom čísle sú totožné), v genitíve, akuzatíve a lokáli množného čísla je koncovka **-oŭ** (*sinou, ženou, mestoŭ*). V datíve množného čísla sa nachádza spoločná koncovka **-om** (*sinom, ženom, mestom*) a v inštrumentáli koncovka **-ami** (*sinami, ženami, mestami*). Pri prídavných menách sa v jednotnom čísle vyskytujú tvary *dobri, dobre, dobroho, dobromu, o dobrim, z dobrim, dobra, dobrej, z dobru* (podobne i *cudzi, cudze, cudzoho, cudzomu*, rovnako tiež *bratovoho, bratovomu*). Niektoré zámena sa skloňujú podobne ako prídavne mená (napr. v jednotnom čísle *tot, tota, toho, tomu, o tim, s tim*, v množnom čísle *ti, toti*). Privlastňovacie zámena majú tvary *muj, moja, mojoho, mojomu, o mojim, z mojim*. Osobné zámena sa vyskytujú v tvaroch *vun* (ale *vona, voňi*), *ňoho, jim, jich* a pod. Zvratné zámeno *sa* má podobu *še*, zámena *kto, ktorý, všetci* majú tvary *chto, chtori, šicki*. Číslovky sa vyskytujú v tvaroch *dvomi, tromi, štirmi, pejcmi* (ďalšie tvary sú napr. *pejcoch, pejcom, pejcoma*).

Slovesná flexia nárečia obce Budkovce je v zásade východoslovenská – má len drobné osobitosti. V prítomnom čase je od slovesa *byť* v 1. osobe jednotného čísla tvar *mi* a zápor *ňit mi*, v 1. osobe množného čísla sa vyskytuje tvar *me*. V 1. osobe jednotného čísla ostatných sloviess sa nachádza koncovka **-u** (*budu, ňešu*), ale aj **-m** (*robim*). V 3. osobe množného čísla sú prípony **-ja, -a, -u** (*robja, koša, ňešu*). V minulom čase má sloveso *byť* tvary *bul, bula, bul'i*. Ostatné slovesa v minulom čase sa tiež končia na koncovky **-i, -la, -l'i** (*robil, robila, robil'i*), no v mužskom rode môžu byť aj bez koncovky (*ňis, pik, muh*). V 1. osobe jednotného čísla sa vyskytuje zložený tvar *robil mi* a v 1. osobe množného čísla tvar *robil'i me*. Neurčitok má koncovku **-c** (*robic, kričec, cerpec*), sloveso *byť* má neurčitok v tvare *buc*.

Slovná zásoba nárečia obce Budkovce vykazuje rovnako ako predchádzajúce jazykové roviny zemlínsky charakter.

Napriek tomu, že zemlínske nárečia patria do východoslovenského makroareálu a niektoré jazykové procesy vo väčšine východoslovenských nárečí prebiehali paralelne, predsa len možno zemlínske nárečia na základe parciálnych jazykových znakov od ostatných východoslovenských nárečí odlišiť. Medzi takéto diferenciačné znaky patrí aj lexika týchto nárečí.

Hoci vo všetkých východoslovenských nárečiach možno vďaka podobným historickým vplyvom zaznamenať obdobné prevzatia z cudzích jazykov – nemčina, maďarčina, latinčina, resp. možno zachytiť výskyt podobných pôvodom ešte praslovanských slov vyskytujúcich sa predovšetkým v jadre slovnej zásoby, zároveň sa tu objavujú i slová a tvary, ktoré sú pre tento región špecifické.

Atlas slovenského jazyka napríklad ako osobité tvary typické len pre zemlínsko-užskú nárečovú skupinu uvádza lexemy: *komaňica* (= d'atelina); *kozar* (= hríb); *birou* (= richtár); *vec, vecka* (= potom); *doznaŭka* (= vyzvedy); *chujava* (= víchrica); *hodoŭ'a* (= chova, krm); *hodovac* (= živiť, chovať); *dumac* (= rozmýšľať); *pl'even, pl'evňa* (= humno).

Je pravdepodobné, že mnohé zo špecifických zemlínnskych slov už v priebehu času vplyvom spisovného jazyka a zmenou spoločenskej a sociálnej štruktúry zanikli, no iné pretrvávajú dodnes a môžu vhodne charakterizovať aj nárečie Budkoviec tak, ako sa to ukázalo v analyzovaných textoch.....

Viac informácií sa dočítate v monografii Obce Budkovce „ Budkovce historické a súčasné „